PAUL ZARIFOPOL. PORTRETUL ESEISTULUI PRIN EXCELENTA

Alexandru CISTELECAN

Abstract

Seeing literature and its heroes with a malicious sympathy, but without inhibitions and with no trace of restrictive mentality, Paul Zarifopol is the advocate of total critical truth, of those exigencies that point out both the failures and the accomplishments. The first ones do not diminish the value of the last ones. We can speak about a 'free' mentality that is not accepted today, especially when we take into account the 'rebellious', every time a classic is partially or punctually penalized.

Camil Petrescu n-a fost nici primul, nici ultimul român iritat şi exasperat de anumite îndărătnice însuşiri naţionale. Exasperarea lui în faţa "duhului - sau geniului - improvizaţiei" a ajuns un fel de leit-motiv, reluat adesea ca temă de meditaţie (în eseuri şi publicistică), dar circulat şi în opera literară propriu-zisă, sub forma contrasă a celebrei formule "Românii e deştepţi". Un fel de punct culminant al acestor recriminări faţă de frivolitatea românească, faţă de euforia formelor fără fond (Camil fiind şi el, în felul lui, un junimist în critica socială) îl constituie diatriba *Despre eseu,* un articol în care scriitorul vedea nu doar în literatura, dar şi în cultura şi ştiinţa naţionale, în organizarea administrativă şi chiar în "structura" constituţională - o vastă, frenetică şi pripită operă de improvizaţie, un fel de exaltată civilizaţie prinsă după ureche. Simbolul cultural al acestei vocaţii pentru imitaţia aproximativă, prin care se perpetua fericit şi inconştient lipsa de fond şi rigoare din cultura naţională, era, pentru Camil, chiar specia "eseului", un fel de formă optimă pentru manifestarea "geniului lăutăresc" în cultură, al acelui talent ce improvizează totul doar trăgînd cu urechea la alţii.

În ciuda vituperanţei (altminteri, desigur, motivate) a lui Camil, românii e cîteodată (chiar dacă mai rar) şi inteligenţi, nu doar "dăştepţi". Cazul cel mai patent din, probabil, toată istoria inteligenţei la români e cel al lui *Paul Zarifopol*, un român care şi-a făcut din inteligenţă o meserie, o vocaţie şi care a devenit un fel de patron naţional al eseului, dovedind că supleţea şi libertatea acestui gen nu se pot întreţine cu o cultură de mîntuială, ci, dimpotrivă, pretind o maximă rigoare şi o erudiţie de fond mascată (sau chiar ocultată) într-o vervă de suprafaţă sau, în orice caz, într-un comportament nonşalant al ideilor. Inteligent cu ostentaţie, cu debordanţă, nu doar la modul incisiv şi provocator, ci mai degrabă la modul contagios, patologic, Paul Zarifopol e raţionalistul absolut al literaturii noastre, un sceptic iremediabil, ameninţat doar de propriile excese, şi un estet nu doar inflexibil, dar şi integral. Inteligenţa şi cultura lui, rigoarea şi dezinhibarea, eleganţa şi spiritul disociativ erau într-atît de ofensive şi evidente încît însuşi Camil a trebuit să-l excepteze dintre eseiştii condamnaţi în bloc, numindu-l "un spirit de relief european".

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

Opera publicată în timpul vieţii e restrînsă la cîteva volume: o antologie de literatură fantastică, în propria sa traducere, apărută în 1924 - *Vedenii;* şi volumele de eseuri - *Din registrul ideilor gingaşe. Pagini alese pentru a ţine la curent pe tinerii cultivaţi şi serioşi, 1926; Despre stil. Note şi exemple, 1928; Artişti şi idei literare române, 1930; Încercări de precizie literară, 1931; Pentru arta literară, 1934*, apărut îndată după moarte. Volumele antume au fost reluate, aproape în întregime (dar nu fără contribuţia "cenzurii"), în cele două volume intitulate *Pentru arta literară*, apărute sub îngrijirea lui Al. Săndulescu în 1971; o parte din publicistica sa e strînsă, de acelaşi, în alte două volume de *Eseuri*, apărute în 1988. Tot acelaşi istoric literar a început, în 1997, o semi-ediţie de opere (*Pentru arta literară*), din care volumul al II-lea a ieşit în 1998. Partea de eseuri cenzurate a fost strînsă de acelaşi fidel îngrijitor în *Marxism amuzant* (1992).

*

Spirit rafinat, de o eleganţă eclatantă a expresiei şi argumentării, presărate cu ironii ascuţite şi laconice, definitive, Paul Zarifopol a cultivat un elevat şi paradoxal epicureism în literatură, trăind într-o neliniştită civilizaţie a polemicii, mereu alertat de un demon al contradicţiei, de nu chiar al negativismului. Singurul său copil (spiritual, fireşte), Al. Paleologu, afirmă despre opera sa că este "o operă polemică în mod funciar şi în grad extrem" (*Ipoteze de lucru*), ba chiar că "nu se poate găsi nici o pagină de Paul Zarifopol care să nu fie virulent polemică". Eseistul a acţionat, într-adevăr, cu o consecvenţă pe cît de nonşalantă, pe atît de inclementă, ca un sanitar al ideilor literare, al complexelor şi mofturilor profesate de tagma literară, de la noi şi de aiurea. Inteligenţa lui s-a exersat, ce-i drept, mai mult în negaţie, ceea ce i-a şi adus faima de negativist programatic, de "nihilist" rafinat care-şi transformă capriciile şi ispitele contrariante (pentru bunul simţ burghez) în argumente nu de puţine ori sofistice. Verva lui negatoare, contestaţiile aduse în avalanşă marilor statui literare, au trecut adesea în excese şi Camil Petrescu avea, măcar parţial, dreptate să-i reproşeze unilateralizarea în negaţie, profesiunea de demolator literar absolut: "Asta nu e artă, astalaltă iar nu e artă, mai cu seamă asta nu e artă - parodia Camil judecăţile stilat-orale ale lui Zarifopol. Bine, minunat! Dar atunci, care e artă? D. Zarifopol n-a spus-o niciodată şi nici n-o va spune". Din nefericire, Paul Zarifopol nu s-a ţinut de programul trasat de Camil, avînd, în cîteva rînduri, nefericita inspiraţie de a ieşi din specialitatea lui negatoare şi de a face cîteva exerciţii de critică pozitivă, chiar admirativă, tocmai unde nu se cuvenea. Masacrelor la care el a supus mari nume ale literaturii - în special franceze (Renan, Maupassant, clasicismul aproape întreg, dar şi Proust, iar dintre nemţi - Goethe) -, în analize incisive, ce pot fi luate, chiar în abuzul lor, ca mostre analitice, Zarifopol le-a contrapus exaltarea romanului minulescian *Roşu, galben şi albastru* sau pe cea a *Hronicului măscăriciului Vălătuc* a lui Al. O. Teodoreanu (despre care a afirmat, sfidîndu-şi, nu doar riscîndu-şi, tot scepticismul său structural, că "numele acestui tînăr artist poate fi de-acum titlu de capitol în istoria literaturii româneşti"!!!). Severitatea drastică aplicată marilor valori (cel puţin în accepţia generală) contrasta atît de violent cu aceste entuziasme încît n-au fost puţine perplexităţile stîrnite imediat de asemenea judecăţi, ca şi suspiciunile că Zarifopol nu s-ar pricepe la judecata critică a actualităţii, în domeniul căreia gustul său s-ar manifesta capricios şi aberant, dacă nu cumva aceste "exerciţii" nu pun în evidenţă, în materie de gust şi criterii, o gravă carenţă. Pe bună dreptate, faţă cu asemenea judecăţi hazardate, E. Lovinescu a afirmat că toţi marii scriitori ucişi în efigie de Zarifopol au fost, cu prisosinţă, răzbunaţi. Asemenea eclipse de gust sau derogări de la exigenţă - şi încă de la o exigenţă fără sfieli, ce mergea spre absolut - i-au adus lui Zarifopol, pe lîngă gloria neîmpărţită cu nimeni a scepticismului şi estetismului, şi pe cea a unei orientări absolut capricioase şi derutante în literatura română. Riscîndu-şi în acest mod, nu prea glorios, prezumtiva infailibilitate, Paul

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

Zarifopol n-a fost, totuşi, mai puţin un spirit critic cu o orientare decisă, comprehensiv îndeosebi cu valorile moderne ale literaturii noastre (Arghezi, Ion Barbu, Vinea, Adrian Maniu etc.), dar şi cu cele clasice (Eminescu - mereu admirat, Caragiale - despre care a lăsat unele din cele mai profunde şi nuanţate pagini de exegeză). Ba chiar mai mult, îl putem surprinde pe Paul Zarifopol în flagrant delict de istoric literar, el fiind primul critic român care încearcă o recuperare modernă, o *actualizare*, a "primitivilor" poeziei noastre, relevînd validitatea estetică, în contemporaneitate, a versurilor lui Dosoftei şi Budai-Deleanu ori anticipările eminesciene ale unui Iancu Văcărescu, sau reactualizînd, printr-o lectură proaspătă de estet, poeţi "clasaţi" precum Alexandrescu, Bolintineanu, Heliade sau Alecsandri. Mai mult schiţe de studii decît studii propriu-zise (făcînd parte, probabil, dintr-un proiect neterminat de "relectură" a istorie poeziei noastre), aceste fragmente denotă o viziune mult mai modernă, de "împrospătare", asupra poeziei noastre vechi, mizînd pe scoaterea ei de sub anatema maioresciană, anatemă ce se resimte şi în lectura lui Călinescu. Această lectură "actualizantă", ce relevă rafinamentul naiv al primilor noştri poeţi, premerge lecturile, mult mai consistente şi mai programatice, ce-i drept, făcute de Mircea Zaciu în *Viaticum,* de Eugen Simion în *Dimineaţa poeţilor*, de Ion Negoiţescu sau, mai recent, de *Istoria...* lui Nicolae Manolescu. Zarifopol e, desigur, precursorul tuturor acestora, cel puţin în privinţa criteriului "actualizant" şi strict estetic al lecturii. Exerciţiile sale de "revalorificare" anticipează metoda "insulară" a celor amintiţi, scoţînd stafidele din cozonacul cam fanat, de nu de-a binelea mucegăit, al operei ca întreg şi relevîndu-le savoarea fragmentară. Nu e, de altfel, singura afinitate "postmodernă" a lui Zarifopol, acest gust pentru fragment şi fragmentar, deşi miza pe inteligenţă îl îndreaptă, volens-nolens, spre valori ce ţin de claritate, precizie, ordine, spre opera structurată şi bine vertebrată. Dar oroarea de sistem îl readuce printre contemporanii noştri din avangardă, ca pe un spirit eminamente actual.

Exceptînd însă aceste fragmente şi recenziile cu entuziasme riscante dedicate unor cărţi flagrant nepotrivite, Paul Zarifopol e un critic care - vorba lui Pompiliu Constantinescu - "n-vea iniţiativă decît în negaţie". Inteligenţa lui e, din această perspectivă, "demonică", mereu ricanatoare şi caustică, deconstructivă şi subversivă. Pompiliu Constantinescu este, de altfel, şi criticul care i-a stabilit cel mai exact locul în istoria ideilor româneşti, aşezîndu-l într-o justă descendenţă şi văzînd în el "ultimul junimist din cultura română", unul "mai puţin sacerdotal ca Maiorescu, mai suplu ca spirit, mai nuanţat în negaţie, mai citit poate şi mult mai modern prin sensibilitatea lui iritată". El a continuat însă, "organic şi mai complex spiritul junimist, acordîndu-i încă un sfert de veac de viabilitate". Campaniile lui Zarifopol sînt, pentru Pompiliu, "reluarea, sub altă formă, a luptei contra formelor fără fond", iar cronicile lui - mai mult sau mai puţin literare - reprezintă "adevărate comedii de idei". "Dictator al inteligenţei", Paul Zarifopol e, în viziunea aceluiaşi, "intelectualist ca substanţă", dar un "autentic artist" în procedee, propagîndu-şi ideile "temperamental", printr-un joc ambiguu "între maliţie şi seriozitate". "Zarifopol e un *jouisseur* al ideilor, conchide Pompiliu, se amuză cu ele, după cum alţii cu şahul, iar paradoxul e categoria familiară a judecăţii sale". Încercînd să definească "ce-a însemnat Zarifopol pentru scrisul naţional", Pompiliu se contaminează, vrînd-nevrînd, de spiritul de negaţie al acestuia, acumulînd un şir de *definiţii negative* ("n-a fost un cugetător, fiindcă n-a avut un sistem de idei închis; n-a fost un critic /.../, fiindcă n-a profesat o disciplină, cu toate răspunderile ei; n-a fost un creator de valori, fiindcă Zarifopol era prea sceptic spre a-şi înălţa idoli definitivi"), abia răscumpărate de definiţia pozitivă din final: "l-am putea numi un voltairian, în sensul larg al cuvîntului, adică o totalitate de vioiciune, nuanţă şi zeflemea intelectualistă".

Pentru Călinescu, într-o primă fază a comentariului, cea din *Istorie...,* lucrurile stau cu un diapazon mai jos, "divinul" încercînd să sintetizeze excesele negative ale - în fond -

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

aceloraşi calităţi revelate şi de Pompiliu, acest "Saint-Just al criticii", cum a fost numit. După Călinescu, originalitatea lui Zarifopol ar consta în "maliţia curat intelectuală" a atitudinii eseistului, care ar reprezenta "spiritul de negaţie a două rase sofistice" (greacă şi română). "Imediat vizibilă la Zarifopol, zice G. Călinescu, este persiflarea continuă şi sistematică pînă la agasare", specializarea "în funcţia de inteligenţă teribilă". "În groaza lui de moft - procedează Călinescu mai departe, în chiar spiritul celui caracterizat - Zarifopol e un mare moftolog, lipsit de gravitate, de simţul sublimului, ca orice om cu temerea statornică de a nu cădea în ridicol şi în convenţiune". Despre demersul critic zarifopolian, care pune mereu accentele pe defectele sau inconsecvenţele operei abordate, Călinescu afirmă franc: "el cercetează un autor numai negativ, acoperind cu mîna părţile valabile din operă, ca să rămînem izbiţi de pete", "coborîndu-se la instinctele rele ale oricărui fost şcolar şi luînd ca premisă valabilă oroarea omului incult ori mediocru de marea literatură". Proiectul critic al lui Zarifopol, al acestui, după Călinescu, "*illetré* cu cărţi şi studii universitare", e de a "susţine savant unghiul de vedere al vulgului". Un Zarifopol agent sau apostol al gustului plebeian e, fără îndoială, o temeritate interpretativă care duce rafinamentul şi chiar elitismul gustului şi atitudinii pînă în contrariul lor, făcîndu-le să coincidă fericit cu vulgaritatea disimulată. Şi asta în pofida numeroaselor şi recurentelor intervenţii exprese ale lui Zarifopol însuşi împotriva gustului vulgar în literatură şi împotriva proliferării lui, intervenţii nu mai puţin drastice şi ireversibile decît cele care vizau "moftul" academic şi plafonarea în academism. Despre Zarifopol însă, care, cu toată distincţia sa (ori din cauza ei), a stîrnit puternice şi consecvente resentimente, s-au spus şi lucruri mult mai grave. Viitorul, pe-atunci încă tînăr, Petre Pandrea l-a făcut, nici mai mult, nici mai puţin, decît "semănător de scepticism, împroşcător profesional cu noroi în toate ideile sfinte şi gingaşe", văzînd în el pe unul "care neagă din viciul negaţiei" şi care ar trebui "înfierat ca otrăvitor al unei generaţii". Nici prietenii, de altfel, nu l-au scutit de acolade nemeritate, Mihail Ralea încoronîndu-l "rege literar al estetomanilor bucureşteni" şi considerîndu-i opera "un sîngeros masacru al valorilor recunoscute". G. Ibrăileanu, de care-l despărţea o întreagă estetică şi-l apropia o reală prietenie, l-a caracterizat ca pe o sinteză de trei elemente contrastante: "În d. Zarifopol s-au întîlnit trei personaje care de obicei se evită: un erudit, un gînditor şi un artist. Eruditul stă în umbră şi pune cu discreţie o ştiinţă de prim ordin la îndemîna gînditorului, căruia artistul îi împrumută straie de purpură şi aur". Funcţia dominantă, precum se vede, ar fi, în ipoteza caracterologică a lui Ibrăileanu, aceea a gînditorului, oarecum în descendenţa moraliştilor francezi (reciclaţi, în cazul său, cu precădere, dar nu exclusiv, pe moravurile literare şi pe "moravurile" literarului).

Revenind la observaţia, ea însăşi excesiv maliţioasă, a lui Călinescu, trebuie spus că, ce-i drept, lui Zarifopol îi plăcea să contrarieze, el înţelegînd interpretarea ca pe o provocare şi pornind, principial, polemic, prin degajarea terenului de alte interpretări sau de poncifele adunate claie pe seama unei opere sau autor. Interpretările sale mergeau ostentativ - dacă nu şi programatic - împotriva idolatriei literare oficializate, împotriva - am zice azi - *canonului*, el exprimîndu-şi *gusturile* cu o tranşanţă incisivă, menită să uluiască şi să şocheze prin îndrăzneală mai întîi şi apoi prin abilitatea demonstraţiei. Sînt multe statui pe care Zarifopol le dărîmă, nu atît însă din zel demolator şi dintr-o vervă patologică a paradoxului contrariant, menit să-l evidenţieze ca protagonist al comentariului în răspăr, cît pentru că ele nu intrau într-un concept de literatură în care premisele intenţionale să nu fie contrazise de rezultate. În această zonă a inconsecvenţelor care survin între "program" (fie el şi implicit) şi concretizarea lui sapă, de preferinţă - şi cu folos - Paul Zarifopol, evidenţiind cazuri de strălucită incomprehensiune de sine. I s-ar putea, desigur, reproşa lui Zarifopol că a pretins prea multă omogenitate şi coerenţă între enunţul programatic şi epifania lui artistică, dar în nici un caz nu i se poate imputa că ar fi inventat el însuşi aceste contradicţii de sine ale autorilor. Dacă un

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

scriitor proclamă o profesiune de credinţă, Paul Zarifopol e interesat de felul în care acesta o şi respectă. Dacă astfel de programe nu se mai regăsesc în operă, e, cel puţin în parte, îndreptăţită observaţia că, măcar în calitate de "poeticieni", autorii respectivi sînt nişte "închipuiţi" care una spun şi alta fac. Scandalos era doar faptul că Zarifopol recurgea la victime ilustre, exersînd pe celebrităţi consolidate. Un asemenea exemplu i-l oferă chiar Stendhal, romancierul care voia să profeseze stilistica transparentă, inafectivă, a codului penal, dar pe care Zarifopol îl surprinde în flagrant de sentimentalism. Că aceasta scade sau nu meritele lui Stendhal, e o altă problemă: contradicţia nu rămîne mai puţin evidentă. Rechizitoriile lui Zarifopol nu erau însă simple teribilisme gratuite, proferate de o inteligenţă excesivă ce şi-ar fi luat drept ţintă agasarea, prin paradoxuri, a judecăţii statuate. Victimele sale sînt, firește, celebrităţi, dar Zarifopol atacă în punctele în care acestea şi-au pierdut (voit sau inconştient) coerenţa, acolo unde în scrisul lor survine un principiu falsificator, convenţionalizant. Tranşanţa afirmaţiilor e, însă, întotdeauna neliniştitoare, după cum scandaloasă, premeditat perplexantă, rămîne "familiaritatea" irespectuoasă a termenilor, lipsa lor francă, ostentativă, de academism. Caracterizările lui Zarifopol au, desigur, o regie a şocului, a neliniştirii, şi ele pornesc, de obicei, năucitor prin ireverenţiozitatea dezinvoltă a judecăţii. Despre acelaşi Stendhal, surprins în flagrant de convenţionalitate literară, el afirmă cu un - cel puţin aparent - total irespect: "A fost un ţicnit ilustru. /.../ Privindu-l de aproape vom zice dar: iată un adolescent pînă la moarte. Un adolescent impotent. Cherubin cu defect genital. /.../ Opera de rezistenţă a acestui om o formează însăşi figura şi viaţa lui, de el făcute cu singulară trudă: un manual clasic pentru adolescenţii pînă la moarte, de categorii diverse /.../. Înţeleg adolescentul ca tip psihic, durabil toată viaţa". Efectele acestor persiflări sînt sporite, şi nu puţin, de utilizarea unui limbaj aparent nespecific criticii, ale cărei tehnicisme sînt, aproape premeditat, evitate (şi la care Zarifopol nu recurge decît în caz de nevoie). Această deconvenţionalizare a criticii şi a limbajului ei e efectul unui rafinament, nu al unei deficienţe (de gust ori de exprimare), Zarifopol împrumutînd în exegeză limbajul franc, "deprofesionalizat", tocmai spre a evita blazarea limbajului consacrat. Dacă nu opera, cel puţin abordarea aceasta de tip provocator capătă, brusc, altă vivacitate. Dintr-un unghi de maximă (poate excesivă) exigenţă sînt exprimate rezervele şi în cazul unor scriitori altfel admiraţi, cum ar fi, de pildă, Goethe, a cărui proză, pentru Zarifopol, "e în total neutră şi flască; surprize de nici un fel; nici diversităţi de ritm, nici frază care să culmineze, nici un cuvînt strălucitor neaşteptat. O pastă cenuşie, ce alunecă în monotonă prelingere", "sincer lizibile" rămînînd doar, "afară de unele părţi din *Faust*, versurile lirice". Acest mod de a admira fără nici un entuziasm, acest mod *caustic* al admiraţiei, părînd mai degrabă o execuţie decît o osana, îi e specific lui Zarifopol, al cărui registru de entuziasme e drastic dijmuit de scepticismul său radical şi programatic (ce n-are însă nimic cu simpla fandoseală negativistă). Programul lui Zarifopol a fost unul integral *criticist*, nu doar în semnificaţia lui literară, ci şi în sensul mai larg al termenului, ce priveşte întreaga construcţie culturală. E drept însă că acest program a fost profesat, de nu cu prioritate, măcar cu mai multă strălucire şi consecvenţă, pe linia lui negatoare, iritantă şi problematizantă. Criticismul (moştenire junimistă, maioresciană, în felul ei) e însă, pentru Zarifopol, mai mult decît o aptitudine personală, acţiunea critică, raţionalistă fiind, în viziunea sa, chiar menirea istorică a propriei generaţii: "Menirea istorică a generaţiei noastre a fost să întreţină un raţionalism critic necruţător. Noi am urmărit ideea de autoritate cerîndu-i, oriunde o întîlneam, justificare raţională, batjocorind-o fără milă oricînd o surprindeam că ascunde în ea simpla stupiditate a primitivului - setea elementară a bestiei obtuze şi leneşe de a robi pe celălalt, pentru a dospi apoi în dobitocească tihnă". "Întreţinerea" acestei atitudini de raţionalism critic denotă conştiinţa unei continuităţi de acţiune, ceea ce arată că Zarifopol nu era un (post)junimist fără voie, inocent.

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

Temele majore ale eseisticii zarifopoliene vor fi, de altminteri, tocmai curentele iraţionaliste ale veacului, manifestate atît în literatură cît şi, în general, în domeniul gîndirii sau în cel social. Eseurile lui Zarifopol sînt, de regulă, "improvizaţii" provocate şi stîrnite de cele mai variate pretexte, între acestea un loc de cinste ocupîndu-l temele ostentativ frivole, lipsite nu doar de tradiţionala măreţie şi distincţie academice, dar şi de minima distincţie "culturală". (Ele nu sînt cu nimic mai puţin libere decît, să zicem, eseurile din *Mitologiile* lui Roland Barthes, profesînd cam acelaşi spirit neinhibat de tema în sine şi de prestigiul ei convenit). De la o informaţie de ziar, de la un zvon sau de la o opinie aflată în circulaţie, de la o lectură recentă sau de la observarea moravurilor, a tabu-urilor şi sclifoselilor culturale Zarifopol ajunge, de îndată, printr-o franchețe care e deopotrivă una de exprimare şi de gîndire, la consideraţii generale, dezvoltînd cu o vervă maliţioasă inepuizabilă cele mai paradoxale consideraţii morale, spirituale, estetice sau politice. Constantele reflecției (şi iritării) sale se plasează, aproape toate, în zona excitaţiilor iraţionale, Zarifopol tratînd cu otrăvuri disociative eficiente atît instinctualismul, cît şi vitalismul, misticismul, în general toate entuziasmele extra şi infra-raţionale şi tot ceea ce scoate raţiunea umană dintre distincţiile speciei şi din locul ei central într-o definiţie a omului. Toate aceste orientări şi curente, cu apostoli extravaganţi sau savanţi, îl preocupă, atît în răsfrîngerea lor literară, cît şi ca sisteme de idei ce conduc la atitudini. Ceea ce-l irită sistematic este, mai ales, "repertoriul bleg al substantivelor patetice", sloganurile preluate fără examen şi transformate într-un fel de "propagandă" ce tinde să transceandă raţiunea umană. Avîntul iraţionalist al curentelor de gîndire contemporană, fie ele de import, fie - mai puţin, ce-i drept, dar nu mai puţin vehemente - autohtone, e principala ţintă a vervei corosive a lui Zarifopol. Absolutizările aduse de noile orientări iraţionaliste, într-un fel de ofensivă generală împotriva raţiunii, îi stîrnesc dispreţul prompt şi asupra lor se exersează cu o ironie ireductibilă, caricaturizînd acest mod de gîndire şi relevîndu-i excesele. Recent - pe atunci - inventata psihanaliză e una din temele pe care Zarifopol îşi aplică disociaţiile dictate de un bun-simţ al raţiunii. Scornită de "un profesor de boli nervoase - e vorba de Sigmund Freud, fireşte - om prea original, cum sunt adeseori doctorii de nebuni", psihanaliza ajunge o metodă interpretativă care, transplantată în literatură, deformează grav procesul creativ, mult mai complex în motivaţii, în viziunea lui Zarifopol, decît monotona dialectică a sublimării şi defulării unui instinct reprimat: "Nu e de înţeles, afirmă Zarifopol, ca erotica perturbată să fie izvorul unic al producției poetice. Pansexualismul doctorului vienez este o obsesiune personală costumată ca teorie medicală cu pretenţii filosofice /.../ Afară de specificii bolnavi erotici, oamenii sînt mînaţi mult mai violent de apetituri economice şi de setea supremă a stăpînirii şi a gloriei decît de pofte şi ambiţii sexuale. (Ceea ce, în paranteză fie spus, psihanaliza ulterioară, a lui Jung şi Adler, i-a dat dreptate lui Zarifopol. Dac-ar fi, totuşi, să-l luăm în serios pe amatorul de psihanaliză din Zarifopol, el ar ţine mai degrabă de şcoala adleriană decît de celelalte, cel puţin în măsura în care o afirmaţie de tipul "în sufletul scriitorului trăieşte uneori foarte viguroasă setea de putere" ar fi una făcută în grav şi nu doar pentru contrarierea "mitologiei" scriitoriceşti autoflatante). Mulţimea oamenilor se consolează lesne şi simplu de primele insuccese erotice /.../ şi puţini au memoria sexuală aşa de nenorocită". În modul său tipic, de suprem laconism ironic, Zarifopol împinge în ridicol teoria freudistă rezumînd-o într-o caricatură: "De necaz că fatalităţile vieţii sociale nu i-au lăsat şi nu-i lasă a se ocupa numai de singurul lucru pentru care într-adevăr au vocaţie, oamenii au inventat /.../ religie, filosofie, artă, ştiinţă, tehnică, în sfîrşit, tot ce face omul în afară de ce ar trebui şi ce ar vrea el, sincer vorbind, să facă". Cam aceasta e modalitatea prin care Zarifopol execută marile teorii iraţionaliste: evidenţiindu-le grotescul propriilor excesivităţi.

Intuiţionismul lui Bergson, altă poartă de asalt împotriva raţiunii, nu produce, la rîndul său, mai mici calamităţi culturale, deschizînd calea unui exhibiţionism al eului care - mînat

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

numai de aspiraţia spre autenticitatea trăirii - va abandona orice rigoare, înţeleasă ca pură constrîngere. "S-a deschis - zice Zarifopol - /.../ sub protecţia unui autor filosofic, drum neîngrădit sofismului impudic şi incompetenţei fără scrupule. Prostia şi frivolitatea diletantă se pot răsfăţa acum oricît de mitocănos, dospind glorioase în cuibar răsfăţat cu embleme filosofice". De aceeaşi teapă şi cu efecte similare în plan cultural i se pare lui Zarifopol şi energetismul sau teoria elanului vital, scoase, în prima fază, cu mult înainte de a fi transfomat în pionierul postmodernismului şi al gîndirii slabe, din Nietzsche. Argumentele de idee sînt (cum e şi cazul cu Nietzsche) adesea copleşite de iritare şi Zarifopol îşi mînă discursul nu doar pe o linie caricaturală, dar şi pe una pamfletară, uzînd şi abuzînd de aspecte care se află mult dincolo de dezbaterea de idei în sine. Aceste abuzuri de invectivă, care recurg şi la argumente neloaiale, *ad homines*, pregătesc însă, la Zarifopol, terenul pentru atacul iminent asupra ideii centrale. Execuţiile nu se dau în lături de la a începe prin "compromiterea" omului, spre a face mai eficientă, apoi, compromiterea ideii: "Printre propăgătorii literari ai acestui vertiginos chef de energie, cine poate uita pe feciorul micului pastor saxon, pe vulgarizatul aristocrat Fr. Nietzsche? Acest suflet de preot prin naştere, un evlavios deghizat în ateu, veşnic iritat de probleme de viitor şi de mîntuire, a fost idolul cărturăresc al multora /.../ Un filolog genial şi isteric, în fiinţa căruia se amesteca micul burghez neamţ, hipnotizat încă de lustrul prestigios al cizmei iunkerului, cu un umanist poet, a cărui minte era spasmodic zbuciumată de icoane din străvechea tragedie grecească. Pentru dînsul catastrofa violentă şi perpetuă ajunge dogmă supremă şi singurul postulat nobil. Omul trebuie să trăiască în primejdie continuă, veşnic biciuit de emulaţie, turbat de pofta de întrecere. Ideea de luptă duşmănoasă cu celălalt, în grad de obsesiune absolută, rivalizarea ridicată la manie, extaz războinic la paroxism" - acesta e, într-un rezumat contras ca o caricatură, nietzscheianismul în viziunea lui Zarifopol. Fireşte, toate aceste iritări zarifopoliene nu au ca primă adresă pe "inventatorii" acestor teorii sau sisteme, ci vulgarizarea lor ulterioară, entuziasmele propagandistice ale orientărilor iraţionaliste, cu consecinţe imediate şi asupra literaturii, demisă, sub pretextul fluxului de autenticitate, din rigoare şi construcţie.

Împotriva acestei invazii a subconştientului şi a paradei instinctualiste, mai mult sau mai puţin pornită de filosofi, Zarifopol ridică, patetic şi el din disperare, steagul raţionalist, cerînd întoarcerea "înapoi la precizie, la raţionalitate consecventă şi responsabilă". "Ontologia" lui Zarifopol e centrată pe raţiune şi pe prerogativele exploratorii ale acesteia, pe controlul pe care ea îl poate exercita asupra "subteranelor" umane. Demisia raţiunii şi compromiterea ei reprezintă, pentru el, simptome grave ale căderii din condiţia umană, ilustrată tocmai de hegemonia raţiunii: "Înverşunarea contra inteligenţei ştiinţifice, speranţa deşănţată de a compromite cugetarea abstractă şi raţionamentul, sunt nerozii ridicole şi totdeodată un simptom semnificativ de istovire cerebrală. Trîndăvia creierului european ar trebui să fi ajuns aproape de ultima tîmpenie, dacă l-am judeca după larma locurilor comune cu care literato-filosofi intuiţionişti ameţesc lumea mare". Raţiunea e, pentru Zarifopol, nu o prerogativă umană printre altele (şi nici o "mică insulă într-un ocean", ca pentru Jung), ci "proiectul" spre care tinde, irepresibil, omul, în toate domeniile cunoaşterii (de sine şi a lumii). În toate acestea ea nu poate fi eludată fără a frustra condiţia umană de esenţialul ei: "Mintea noastră tinde neîndurat la precizie, indiferent de obiectul spre care se îndreaptă. /.../ mintea sufere tot aşa de puţin mofturi sau stupidităţi sentimentale (fie umanitar duioase sau obraznic imperialiste) în istorie, în filosofie, ori în teoria politică, ca şi în fizică sau în mecanica cerească". Exerciţiul raţiunii, cu regulile lui, duce la îmbogăţirea cunoaşterii, la un spor de fiinţă, în ultimă instanţă: "Argumentarea nu-i un joc steril. A găsi raporturi între idei este o viguroasă fecunditate a spiritului şi o sporire reală de cunoştinţe. În ea, judecata îşi simte puterile proprii şi bogăţia ei independentă de experienţă". "Dogma" lui Zarifopol e, aşadar,

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

raţionalismul, exersat cu inteligenţă şi subtilitate în toate domeniile cunoaşterii, raţiunea fiind atributul definitoriu al omului.

Critica literară practicată, oricît de incidental, de Zarifopol se trage din aceste premise raţionaliste şi ea ambiţionează să expliciteze opera pînă la limita - mereu împinsă mai departe - a misterului "neraţionalizabil". La limită însă, această sferă misterioară, inefabilă, e mereu agresată de progresul raţiunii, ce primeşte sfidarea operei ca pe o provocare la explorare. Zarifopol, în bună descendenţă maioresciană, la noi, a fost un apărător al autonomiei esteticului, militînd, în destul de multe polemici, pentru dreptul criticii estetice - sau măcar pentru egala ei îndreptăţire faţă de alte "lecturi". O cordială polemică pe aceste teme a purtat, între alţii, cu G. Ibrăileanu, cel care, în toiul discuţiei, l-a avertizat că "critica estetică e scurtă şi nu rentează". Ibrăileanu reducea, cel puţin aici, critica estetică la enunţul concis al judecăţii de valoare, ignorînd că această sentinţă finală e consecinţa unei argumentaţii şi al unui probatoriu specific, din care ea rezultă pe cale de consecinţă. Judecata estetică nu se reduce la "cartea e bună, f. bună" etc., pentru că ea implică, pas cu pas, întreg demersul analitic. Exegeza e o continuă valorizare, analiza e o judecată implicită. Pe această poziţie stă Paul Zarifopol, cerînd, măcar din bun simţ, dreptul de preeminenţă al criticii estetice, fie şi numai pentru că "înainte de a căuta explicări unei opere de artă n-ar fi rău, desigur, să arătăm ce e aceea o operă, cum e făcută, din ce intenţii artistice e născută, cu ce mijloace artistice e realizată, ce e în ea ca artă, individual, şi ce e tradiţional". Validarea estetică a unei opere e operaţia primordială, şi această validare implică acea "atenţie la unic" prin care o operă se izolează şi se inseriază totodată în tabla valorilor. Zarifopol nu e, în principiu, împotriva acelor lecturi sau metode care "instrumentalizează" literatura, folosind-o ca "document" pentru altceva, şi ignorîndu-i tocmai specificitatea originară, genuină. "Întrebuinţarea literaturii - zice el - poate fi civică, domestică ori exlusiv particulară; poate fi şi estetică". Dar înainte de a intra în ciclul "întrebuinţărilor" care-i transcend sau îi ignoră specificul estetic, literatura trebuie "probată" ca fapt de artă. "Se poate nădăjdui, adaugă el, că chiar inteligenţelor elementare le stă în putere să se lumineze într-atîta ca să vază că e normal şi oarecum obligatoriu să interpretezi arta mai întîi estetic, să o judeci după norme artistice, fiindcă e artă, şi nu de alta. Pe urmă, liber este oricine să întrebuinţeze arta cum îl taie capul. Mi se pare că postulatul acesta e modest". Nu chiar atît de modest de vreme ce a trebuit mereu să-l apere. Oricum, Zarifopol denunţă tocmai grava inadecvare din judecata literară comună, faptul că literatura e mereu filtrată moral (patriotic, civic etc.), în vreme ce alte "produse" sînt răsfăţate cu o judecată estetică. "La mîncare, la îmbrăcăminte şi confort, toată prostimea se compune din esteţi absoluţi şi pasionaţi. Aceştia toţi, cînd e vorba de literatură, devin moralişti gravi". Aceste atentate asupra esteticului şi asupra dreptului la judecata estetică, drept cuvenit în primul rînd artei tocmai pentru că e domeniul ei specific, nu vin însă doar dinspre "diletanţi", ci şi dinspre profesioniştii criticii literare. Critica biografică, critica sociologică, cea psihologică sînt, pentru Zarifopol, metode de pervertire a discursului literar, moduri de instrumentalizare a lui pentru cu totul alte obiective decît judecata estetică (sau critică, ceea e totuna pentru el). Pretenţiile ştiinţifice ale acestor orientări sînt astfel sancţionate de eseist: "Serios şi ştiinţific e să afli bine-bine cîte amante a avut omul-poet şi care, şi cum, şi cînd, şi unde, şi de cîte ori, şi cît timp... Sau să vezi cum se potrivesc sau nu se potrivesc figurile închipuite de literat cu oamenii şi cu regimul societăţii respective, să găseşti oarecum cheia istorică a operei...". Toate aceste demersuri ocolesc însă tocmai specificitatea estetică a operei, ele intrînd, pentru Zarifopol, în categoria "criticii coanei Tarsiţa", celebrul personaj caragialean care, întrebată ce învinuire poate aduce nurorii sale, replică prin "Apoi, ai cunoscut-o dumneata pe mă-sa, ce pramatie era!" "Critica coanei Tarsiţa" e întreaga critică, cu metodă sau fără, ştiinţifică ori nu, care ocoleşte răspunsul la întrebarea fundamentală despre existenţa ca atare a operei, existenţă care

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

nu poate fi decît estetică. Critica biografică - fie şi cea făcută de Sainte-Beuve - se naşte, pentru Zarifopol, dintr-o "psihologie a iatacului" şi reprezintă doar cazul înalt al "mahalagismului distractiv", atras de culisele vieţii şi nu de operă. Suferinţele inventariate şi "documentate" de viaţa autorului nu sînt nicidecum un argument pentru valoarea artistică, întrucît o "strofă din Eminescu se deosebeşte de o piftie oarecare de idei pesimiste" prin investiţia de creativitate, nu prin numărul şi profunzimea decepţiilor parcurse în viaţă. Biografia unui scriitor trebuie redusă, în viziunea lui Zarifopol, la "faptele care luminează activitatea lor superioară", creativă, întrucît "anecdota dichisită" nu este decît "un ingredient pentru secături". Critica de tip istorist e un alt tip de discurs care atentează la specificul literar, înstrăinîndu-l din domeniul său singular şi utilizîndu-l ca document: "maniera istorică /.../ de a trata stilul a îndemnat pe mulţi să considere arta, în special pe cea literară, numai ca un mijloc de informaţie istorică ori sociologică". Literatura, vrea-nu vrea, intră, de la sine, într-un proces de "documentalizare", înscriindu-se în corpusul de documente al epocii. (După cum, nu mai puţin, istoria, cu vremea, se "literaturizează", fiind atacată de o mutaţie estetică). Aşa o folosesc azi, mult mai mult decît pe vremea lui Zarifopol, toţi savanţii în mentalităţi şi imagologie, cu atît mai vîrtos de cînd "studiile culturale", ca talmeş-balmeş, au luat locul disciplinelor specifice. Atîta vreme cît nu ridică pretenţii de valorizare critică, astfel de lecturi îşi au, firește, îndreptăţirea lor, dar nu prin a scoate din cauză lectura estetică, singura specifică. Alt moft ridiculizat de Zarifopol e cel reprezentat de lectura "weltanshaung-ului" dintr-o operă, concretizat în obiceiul de "a scoate din opera unui artist concepţii unitare despre lume şi viaţă". "Omul de bun simţ, zice ironic Zarifopol, deschide cartea ca să ia de acolo ceva idei", dacă nu poate lua cumva o concepţie întreagă. Literatura nu propune însă asemenea sisteme şi în organismul ei "ideile" ca atare nu reprezintă un indiciu de profunzime sau valoare ("în poezie, gîndirea, îi spusese Maiorescu lui Panait Cerna, autor de "poezii filosofice", e un lucru al dracului"), "cosmogonic, comic sau erotic, cuprinsul intelectual - zice Zarifopol - nu creează ierarhie estetică". Valoarea rezultă doar din analiza "unicităţii", din exegeza discursului ca *integralitate*, fără putinţa de a rupe critica în fragmente şi de a o specializa în aspecte (stilistice, de conţinut, de subiect, tematice etc.). Textul ca atare e o valoare complexă ce trebuie abordată din unghiuri simultane, complementare. Analiza *subiectului*, să zicem, înseamnă, de fapt, analiza integralităţii operei: "pentru noi, *subiect* al unei lucrări literare e tot ce ne dă autorul în ea, şi întocmai cum ne dă acel tot. Noi nu raportăm lucrarea la un gen literar, sau cel puţin această raportare e de interes mult prea secundar". Stilul unui scriitor nu e, din această perspectivă, o categorie disjunctibilă de viziune, temă ori subiect: "critica stilului implică fatal critica gîndirii". Între elementele care decid asupra valorii se află, desigur, într-o critică a "unicităţii", originalitatea, aflată într-un raport dialectic cu "tradiţia", întrucît "tehnica lirică, a povestirii sau a teatrului, evoluează în formă de tradiţie". "Originalitatea nu se afirmă întreagă decît prin opunere faţă cu o tradiţie, şi această opunere trebuie să se facă în cît mai deplină cunoştinţă de cauză", Zarifopol nevăzînd prea bine "geniul pur şi neprihănit", redus la zestrea lui naturală şi neiniţiat în tradiţia în care lucrează. Rafinamentul său respinge atît literatura plîngăreaţă, sentimentaloidă, cît şi literatura ce mitologizează originile şi primitivismul, exaltînd francheţea "animalului" uman spontan şi necorupt. Militanţa "întoarcerii la origini", la genuitatea "omului primordial", toată reveria primitivităţii propagată de unele orientări literare e astfel ridiculizată de Zarifopol: "Ce calm şi senin trebuie să fi fost Strămoşul, în peştera lui plină de poezie, de băligar şi de suflu mistic, unde nu vedea decît un topor şi trei cuţite de piatră". Nici literatura "autenticităţii", care exalta şi ea "profunzimile" ancestrale, încercînd să sloboadă glasul reprimat al primitivului, nu-i stîrneşte entuziasmul, mai ales atunci cînd ea vrea să recupereze "condiţia" adamică, în "armonie cu natura", a omului, chinuindu-se să revină, cît de cît metaforic, totuşi, la poziţia "în patru labe, poziţia solidă şi

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

firească, baza adevărului vieţii intuitive, normale şi uşoare". Cultul acestor spontaneităţi, al acestor autenticisme care caută expresia directă, neviolată de convenţionalitatea literară, e caricat drastic de Zarifopol: "Palma rezumă stilul epocii: are concizia expresionistă şi spontaneitatea bergsoniană". Literatura de inimă, scrisă cu sentiment, cu afecte revărsate, e un alt sistem de mofturi literare, a căror ipocrizie e dată astfel în vileag: "Stilul doinei /.../ caracterizează muzica neamurilor care, la supărare, spintecă burţile, taie urechile şi nasul, scot ochii, prăjesc pe jăratec - tratează, prin urmare, cu o fantezie excesivă sensibilitatea aproapelui". Această literatură nu e, pentru Zarifopol, decît o continuă poză patetică: "Literatul sentimental pare necontenit să arate cu degetul cînd spre inima lui, cînd spre a publicului. Iar subiectele şi stilul constituiesc pentru dînsul o mănuşă roză în care îşi îmbracă mîna cu care gesticulează emoţional". Există, de altfel, o întreagă clasă de motivaţii "creative" care folosesc literatura pentru etalarea "autorului", scriitorii producînd de zor "poezii şi nuvele pentru a-şi da în vileag cu zgomot fericiri intime, legitime ori nu, ori pentru ca să se publice ca martiri ai unor suferinţe tot atît de intime şi casnice... În sfîrşit, pentru a-şi face reputaţie de oameni foarte sensibili, umanitari, milostivi". În toate aceste cazuri, "literatura este un mijloc de poză, pueril şi impudic". Firește, aici pot intra, cu bon în regulă, destule capodopere, nu numai grosul literaturii, ceea ce readuce, printre actuale, raţiunile psihanalizabile ale creaţiei. Privind literatura şi eroii ei cu simpatie maliţioasă, dar fără inhibiţii şi fără nici o urmă de mentalitate tabuizantă, Paul Zarifopol este partizanul "adevărului critic integral", al acelor exigenţe care relevă deopotrivă căderile şi realizările, cele dintîi nefiind menite, în ce-l priveşte, să scadă cu nimic meritul celorlalte. Avem de-a face iarăşi cu o mentalitate dezinhibată, nici azi admisă, dacă ţinem seama de "revolta" iconodulilor ori de cîte ori vreun clasic e, parţial sau punctual, amendat. Pentru Zarifopol însă, această mentalitate de cloşcă ce vrea să apere "miturile" literare de orice problematizare, de orice judecată negativă şi de orice contestare, prelevîndu-le ca pe nişte mumii intangibile, nu e decît manifestarea culturală a "logicii mamiţelor": "Unii diletanţi pretind să tratăm operele celebre aşa cum 'mamiţele' din mahala îşi răsfaţă 'puişorii', ascunzînd poznele şi defectele acestora. Pentru cine nu are logica mamiţelor, o bucată rea nu scade valoarea unei bucăţi bune din aceeaşi operă". Lucrul e uşor de admis, firește, dacă e vorba de poezie sau de proză scurtă. Dar dacă e vorba de "capitole" afectate ale vreunui roman, problema nu mai pare chiar atît de imediat admisibilă. În subsidiar cel puţin se strecoară, prin aceste criterii, o mai mare flexibilitate a rigorii critice, dacă nu chiar o opţiune, fie şi nemărturisită direct, pentru "critica fragmentelor", a stafidelor, ceea ce reduce din cota de exigenţă a "construcţiei" şi a "integralismului" judecăţii.

Sînt multe puncte în care viziunea critică şi înţelegerea literaturii, aşa cum au fost ele profesate de Zarifopol, sînt coincidente cu cele ale lui E. Lovinescu, chiar dacă unele calităţi sau poziţii comune - scepticismul, autonomia esteticului ş.a. - nu prea seamănă între ele, în felul în care le poartă fiecare. Post-junimismul amîndurora (mai conservator al lui Zarifopol decît al lui Lovinescu, cel puţin în disputa "formelor fără fond") s-a unit cu un comun efort de promovare a modernităţii şi de "intelectualizare" a literaturii noastre. Zarifopol, chiar dacă n-a făcut o teorie din asta, a împărtăşit şi el "mutaţia valorilor estetice", folosită pe larg în critica clasicismului. Şi pentru el, ca şi pentru Lovinescu, operele suferă o mutaţie "estetică" sub presiunea timpului (şi a spaţiului), actualitatea (sau contemporaneitatea) intrînd astfel, mai pe uşa din dos, în determinarea receptării. "Cititorii dintr-un anumit timp şi loc au cam aceleaşi trebuinţe şi acelaşi gust. Depărtarea în timp şi deosebirea de dezvoltare istorică sunt obstacole mari în calea înţelegerii /.../ celebrităţile artistice de care ne despart sute ori mii de ani ne sunt, obişnuit, iremediabil străine /.../ Ele au un prestigiu savant", dar comunicarea e obstrucţionată de această dislocare istorică. "Veşnica tinereţe a modelelor este - zice Zarifopol

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)

- o frază ineptă, ieşită din minţi strîmbe şi leneşe", "admiraţia curentă pentru lucrurile vechi" nefiind decît "un moft de educaţie".

Bibliografie

- *Paul Zarifopol - Pentru arta literară, I-II,* Ediţie îngrijită, note, bibliografie şi studiu introductiv de Al. Săndulescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1971

- *Paul Zarifopol - Pentru arta literară, I-II,* Ediţie şi prefaţă de Al. Săndulescu, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, 1997, 1998

- *Paul Zarifopol - Eseuri, I-II,* Ediţie îngrijită de Al. Săndulescu şi Radu Săndulescu, Bucureşti, Editura Minerva, 1988

BDD-A2953 © 2003 Universitatea Petru Maior
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 21:58:34 UTC)